

and writers. Here are the lines from the work of the famous Karakalpak poet Ibragim Yusupov:

Кубласында шөккен нардай Қара таў,
Арқасында ақ сазанлы Аралы...

(И.Юсупов. «Күншығыс жолаушысына»)

In the south Karatau towers like the lying camel
In the north the Aral Sea lies with white sazan well

(I.Yusupov. "To the traveller of the East")

We come to the conclusion, that many names and terms dealing with the cattle-breeding in Karakalpak are identical and have some common features with other Turkic languages from the points of view of their semantics and etymology as well [8;122]. But comparatively with the languages belonging to different language systems (Russian, English) they have some distinguishing features that reflect their culture and national peculiarities.

Significance of animalistic images in the ethnic awareness of the Karakalpak people is well confirmed by the fact that the images of animals in folklore are indirectly connected with ontological and anthropological themes. Animal images are used in ethnic folklore and written literature as a multi-dimensional artistic code of the ethnic community. The Karakalpak animalistic ethnoculture is a highly complex phenomena that requires further investigation.

Literature

1. Mahmud Kashgari. Devonu lugot it-turk.1963,vol.3, p- 41, 145, 320.
2. Ayimbetov K., Nietullaev T. Karakalpak folk proverbs and sayings. Nukus,1982.
3. Begjanov T.B. Notes about etymology of some cattle-breeding terms in Karakalpak. The journal " Soviet Turkicology",N 4, Ba-ku, 1980, p-85-89.
4. Begjanov T.B. Problems of the Karakalpak dialectology. Nukus, "Karakalpakstan" Publishing House,1975.
5. Bukovskaya N.A. Dictionary of English proverbs. Moscow, 1990.
6. Nominkhanov Z.D. Cattle-breeding terms in the Turkic and Mongolian languages.-Works of the department in the oriental study. Vol. 1, Alma-Ata,1979.
7. Sherbak A.M. Names of domestic and wild animals. -In the collection: Historical development of the vocabulary of the Turkic languages. Moscow,1961.

Мақолада қарақалпақ эма адабиётндағы мақол ва маталлар мисолида хайвонлар номларининг қарақалпақ фольклорнда қўлланилиши масалалари қараб чиқилган. Уй хайвонлари номларининг кенг қўлланилиши шу билан изоҳланадики, қарақалпақлар қадимдан чорвачилик билан шуғилланиб келган. Ушбу номларни унинг бошқа тиллардағы (рус, инглиз) эквивалентлари билан қиёслаш шуни кўрсатадики, хайвон номлари ҳар бир халқнинг ўзига хослигини, маданиятини акс эттиради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использования названий животных в каракалпакском фольклоре на примере пословиц и поговорок и в письменной литературе. Использование наименований, в основном, домашних животных объясняется тем, что каракалпаки издавна занимались скотоводством. Сопоставление с другими языками (русским и английским) показывает, что названия животных отражают самобытность и культуру каждого народа.

РЕЗЮМЕ

The article deals with the issues of using names of animals in Karakalpak folklore on the example of proverbs and sayings and written literature. Using mainly the names of domestic animals is explained by the fact that the Karakalpak people were engaged in cattle-breeding from ancient times. The comparative study with other languages (Russian and English) proves the statement that names of animals reflect the national peculiarities and culture of the people.

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ СОРАҰ ГӘП ТҮРИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, гап шаклидағы фразеологизмлар, сўроқ гап шаклидағы фразеологизмлар, бадий асар тили.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологизмы в форме предложения, фразеологизмы в форме вопросительного предложения, язык художественного произведения.

Key words: Phraseologisms, phraseologisms in asentences, phraseologisms in the qeshon sentences, the language of the literary work.

Қарақалпақ тилиндегі фразеологизмлер структура-грамматикалық жақтан ҳәр қыйлы болып келеди. Олардың арасында гәп түринде келетугын фразеологизмлер өзине тән бир структуралық түрди курайды. Олардан сораў гәп түриндегі фразеологизмлер белгили бир орын тутады. Олар қарақалпақ әдебий тили функциональ стильлериниң барлық түрлеринде бирдей қолланыла бермейди. Көркем шығарма тилинде қахарманның характерин, сөйлеў тилиниң тийкаргы өзгешеликлерин, сезимлерин хәм т.б. билдириўде, сондай-ақ, аўыз еки сөйлеў тилинде өнимли пайдаланылады. Бул ҳаққында белгили илимпаз А.Бекбергенов былай деп жазады: «Хәр қандай фразеологизмде жай сөзлерге ямаса сөз дизбеклерине салыстырғанда эмоциональ-экспрессивлик мәни» образлылық күшли болады. Соның менен бирге, олардың биразларында хәр қандай халықтың миллий колорити де сәўлеленеди» және «Фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебиятта, публицистикалық стильде хәм сөйлеў тилинде кеңнен қолланылып, хәр қыйлы эмоциональ-экспрессивлик белгилерге ийе болады». [1:30-40]

Көркем шығармалар халық тилиниң әжайып, көркем үлгиси сыпатында оқыўшыға эстетикалық жақтан тәсир көрсетеди. Бунда фразеологизмлер гиреўли орын ийелейди. Бул фразеологиялық системада сораў гәп түринде турақласып кеткен бирликлер де үлкен әхмийетке ийе болып, өзине тән өзгешелиги, көркем-сүүретлеўшилиқ хызмети, образлылық дәретиўде

тутқан орны менен ажыралып турады. Олар улыўма халық тилиниң ең эпийайы және тәсиршең, астарлы, сол халықтың өмири менен ажыралмас байланыста жасап киятырған көркемлик, образлылық мүмкиншиликлерин дәлийллеп, көрсетип келеди.

Халық тилинде *тисирип жей ме, жаныңды ала ма, буннан артық өл дейсең бе, адам жей ме, (бул жерде не) маймыл ойнатып атыр ма, қудай ура ма, ийт биле ме, не жәў тийди, майы шыға ма, адамның қоры ма* хәм т.б. сыяқлы фразеологизмлер сораў гәп түринде турақлы қәлиплескен. Тек айырым жағдайларда стильлик мақсетте хабар, үндеў ямаса буйрық гәп мәнисине өтип қолланылады.

Белгили илимпаз Г.Айназарова: «Фразеологизмлердиң стильлик қолланылыў өзгешелиги оның тилдегі хызмети болып есапланады. Қарақалпақ әдебий тилиндегі көркемлеў усылларының ишинде фразеологизмлердиң орны өз алдына. Олар көркем шығарма тилин жанландыратугын көркем сүүретлеўдиң тилдегі таяр куралы хәм халық даналығына суўғарылған образлы ойлаў тилиниң үлгиси болып табылады» [2:88] деп жазады. Көркем шығармада персонажлардың, қахарманлардың өз ара сөйлесиўлери, диалоглар белгили орын тутады, фразеологизмлер олардың характерин, минез-қулық ямаса сезимлерин ашып берийдиң өзине тән бир усылы сыпатында хызмет атқарады. Сонлықтан, олардың сөйлеў тили өзінде образлылық мүмкиншиликлерди

сақлап турады. Халық тилинің бундай мүмкиншиликлеринен көркем сөз усталары өз шығармаларында шебер пайдаланады. Мысалы: «Шопыр болса боптыда, не маған **қурбақа жуттыра ма** бул!» (Ш.С.) «Айтайық, сен басла, изин аламыз оның! **Бақа жуттыра ма** бизге!»... (Ш.С.) Берілген мысалларда қурбақа жуттыра ма түрінде тұрақлы қәлиплесип қалған фразеологизм пайдаланылған болып, маған не қыла алады, маған не қылатуғын еди, қолынан не келеди, қорқпайман, айбынбайман деген сыяқлы мәнилерди билдирип келеди. Бақа жуттыра ма бирлиги оның варианты болып есапланады. **Лопай жуттыра ма** деген варианты да бар болып, ол шығармада лопай жуттырса да түрінде пайдаланылған: Мынаў кеңсениң алдындағы баслық пенен Есекеннің аты ғой, айтайық та, **лопай жуттырса да**, бул, тынышлық бере ме, жоқ па, басымызда еркимиз бар ма, жоқ па, я хәмелден түсип қалған өшин бизден ала жақ па?!... (Ш.С.)

Усы сораў гәп формасы менен тұрақласып кеткен фразеологизмлер шығарма тилинің тәсирлиилігин, көркемлігин тәмийинлөуши әхмийетли құрал хызметин атқарады. Мысалы: Сизлердің бир **жериңиз кем бе** булардан, әри абырай алды, әри ўәж алды. (Ш.С.) Я отыра беремиз бе усылай? Он центнердің тилегин тилеп, шүтик жағып?! Я бизлердің **бир жеримиз кем бе?!** (Ш.С.) Бул фразеологизмнің мәниси қаериңиз кем деген вариантында да сақланады: Жаңағы Қудайберген Шундыйыптан (хаяллар **бүлк-бүлк күлисти**) **қаериңиз кем?** (Ш.С.) Олар артық емес, өзиңиздей, биреўдің ислегенин биреў ислейди, хәммениң де қолынан келеди деген мәнилерди аңлатады.

Бундай сораў гәп түрінде келген фразеологизмлер, көбинесе, қахарманның хәр қыйлы сезимлерин билдириў ушын хызмет етеди. Оларды жазыўшы-шайырлар өзине тән шеберлик пенен пайдаланады. Мысалы: «Хаў, мынаны **жсин ура ма!**...» деп былайлаў барған соң атының дизгинин зорға тартып алды ақсақал. (Ш.С.) «Мына баланы **жсин ура ма!**» деп өзинен-өзи таңланып Қудайберген томпылдап Әметтикке кетти-дағы, Жақан ишкери кирди. (Ш.С.) – «Соңғылығында **жсин урар буны, я қашшан урды ма!**» деп, сөгинди. Бунда жин ура ма түріндеги фразеологизм таңланыў, хайран болыў, ашыўланыў, әжеплениў сыяқлы сезимлерди билдиреди. Бундай фразеологизмлер халықтың санасында жасап, ойында сәўлеленип киятырған түсиниклер менен бирге келеди.

Халық тилинде ийт жей ме деген фразеологизм бар болып, ол хеш ким тиймейди, алмайды деген мәниде келип, көбинесе, аўыз еки сөйлеўде көбирек, және көркем шығармаларда өнимли жумсалады. Мысалы: Пахта болмағаннан кейин суўы да қыйын емес, қаўын, ғарбыз, палаўқабақ дегенлердің жазы менен теңкейсип атқаны, геширин бес-алты адам төрт-бес күнде қопарып ушлығына шыға алмайды, салғам-ләблери дегенлерин шошқадан басқа **ийт жесин бе?!** (Ш.С.) Бул жерде жазыўшының шеберлиги соннан ибарат, бир қарағанда елеспесиз көрингени менен, шошқадан басқа ийт жесин бе дегенде ийт жесин бе синтаксислик сөз дизбегі сыяқлы келгендей болып көринсе де, ийт жей ме фразеологизмнің мәнисин сақлап қалып, үлкен доретиўшилиқ, жаңашыллық пенен пайдаланады.

Қарақалпақ тилинде усы ийт компоненти менен келетуғын басқа да сораў гәп түріндеги фразеологизмлер бар. Мысалы: – Бурынғы баслықтың тусы болғанда,

басқа гәп еди, мынаўың қатты, **ийт биле ме** буны... (Ш.С.) Бул ийт биле ме түрінде қолланылатуғын фразеологизм, мен билмеймен, хеш ким билмейди, белгисиз, анық емес ямаса билиў зәрүр я әхмийетли емес, улыўма, билмеў деген сыяқлы мәнилерди аңлатып келеди.

Бундай фразеологизмлер тек мәнилик жақтан емес, структуралық жақтан да хәр қыйлы болып келеди. Мысалы: – Бай аға, **буннан артық өл дейсең бе**, қандай пил мамыт болсаң да бир күннің ишинде он қадақ жипти тоқып болыў, оннан соң он қадақ қабықты арқан қылып шығарыў, оны шыйратыў бир адамның қолынан келетуғын нәрсе ме, өзиң де ойланып қара, – деди. (А.Б.) 1. Ақыры оған: «сизлер дос, я душпан болғанда **маған не аўыр жеңилиңиз бар**, хәкүмет пенен не, сизлер менен де исим жоқ, мен бийтәреп жанман, тиймеймен, тийдирмеймен. 2. – Қаладан келген муғаллимиңиз бир қудай, жайға тығып, қуўқылмылтығын жаздырып, зәребемизди үйиреди, хаўўа, сен қусаған қыйсық шәпек арақхоры бир қудай, өле қалдық ғо әбден, я жабанда жасаған жазығымыз ба, я жабандағы **адамның қоры ма!** – деп бақырып қалды уста. 3. Негедур Қудайбергенге бул мақул түспедидағы: «Неге керек шул ўарра-ўарра! Геллени ғыргелектей айналдырады, барсындағы пайда-мәпийтине, **бүйерде не, маймыл ойнатып атыр ма!**» деп, Жақанға жолдан қашыўды буйырды, ал, адамларға болса, суқ бармағы менен есикти нұсқады. 4. Ешбай **сирә ийт келди ме, адам келди ме**, деп атырған жоқ еди, Жақан қызып кетип, хаялдың қолынан былай жулқып тасладыдағы, Ешбайдың үстиндеги көрпесин:

– Кеңес хәкүўметиниң хұрметине түргел, ақмақ! – деп бақырып жиберди. 5. – **Болса биз қой дедик не?** – деп, қәдимги аш болып тұрған Жақан **дәлиниң дуўры хабарын берип жиберди**. (Ш.С.) «Кимде ким ески китабын бермеймен десе, **алты басы болса** алтаўын, бир басы болса сол бир басын мынаў есиктен суғып көрсетсин бизге!», деп қатаң тапсырған соң, комсомолларға не турыс, сайланып-сайланып шықтыдағы, атларына минип, атланып өтә кетти. Берілген буннан артық өл дейсең бе, маған не аўыр жеңилиңиз бар, адамның қоры ма, бүйерде не, маймыл ойнатып атыр ма, **болса биз қой дедик не**, сирә ийт келди ме, адам келди ме, демеў, басы алтаў ма фразеологизмлери улыўмалық сораўлық формада, сораўлық мәниде келген менен, астарлы, аўыспалы, фразеологиялық мәни аңлатады. Олардан соңғы мысалдағы басы алтаў ма сораў гәп түріндеги фразеологизм стильлик мақсетте өзгертип пайдаланылған.

Сораў гәп түріндеги фразеологизмлер өзине тән мәни өткирлиги, сораў қойыў хәм усы арқалы дыққатты айрықша аўдарыўды талап етиўи менен тыңлаўшыға тәсир көрсетеди, онда сөйлеўшиниң сезимлери, көз-қараслары, адамға, өмирге, турмыс ўақыяларына хәр қыйлы қатнаслары, бақа хәм пикирлери сәўлеленеди. Бундай тәсирли, тужырымлы, образлы хәм өткир мәнилерди өзінде жәмлеген сораў гәп түріндеги фразеологизмлерден сөйлеўши менен жазыўшы өзлериниң тилге деген қатнасы менен талғамынан, шеберлиги менен уқыбынан келип шығып пайдалана береді. Бундай фразеологизмлердің көркем образлылық мүмкиншиликлери, әсиресе, әдебий шығармаларда айқын көринеди. Бул мәселени илимий көз-қарастан изертлеў, үйрениў қарақалпақ тил билиминиң көплеген тараўлары ушын әхмийетли болған мәселелерди шешіўге мүмкиншилик береді.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Бердақ атындағы ҚМУ баспахана-сы, 2005.
3. Йўлдошев Б, Исроилова М. Ижодкорнинг ибора қўллаш маҳорати. – Тошкент: «Yangi nashr», 2016.
4. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.

Маколада коракалпок тилидаги сўроқ гап шаклидаги фразеологизмлар бадий асар тили асосида талқин қилинади.

Фразеологизмы в каракалпакском языке могут быть разными по грамматической структуре. В статье рассматривается фразеологизмы в вопросительной форме в текстах художественной литературы.

The are different types of phraseologisms in the Karakalpak language according to their grammatical structure. The article is devoted to the study of phraseologisms in the form of an interrogative sentence in literary texts.

Ádebiyattanıw

КАРАКАЛПАКСКИЙ НАРОДНЫЙ ЭПОС «ЕДИГЕ»: ТИПОЛОГИЯ ЭТНО-ГЕНЕТИЧЕСКИХ СЮЖЕТНЫХ МОТИВОВ И ЕЁ ИЗУЧЕНИЕ ЗАРУБЕЖНЫМИ УЧЁНЫМИ

К.Алламбергенов – доктор филологических наук, профессор

Г.К.Алламбергенова – соискатель.

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиязия

Key words: ethnic motives, the birth of Edige, great grandfather, Motherland of Edige, Motherland, ethnic origin, legend, history and epos, historical-folklore typology.

Таянч сўзлар: этник мотивлар, Едигенинг дунёга келиши, аждодлари, Едигенинг туғилган жойи, ватани, этник келиб чикиши, афсона, тарих ва дoston, тарихий-фольклористик типология.

Ключевые слова: этнические мотивы, рождение Едиге, прадеды, родина Едиге, родина, этническое происхождение, легенда, история и дастан, исторически-фольклорная типология.

Некоторые варианты национальных версий дастана «Едиге» по ценности своего идейно-художественного уровня стоят на самых первых рядах классических эпосов народов мира. Потому что, во многих вариантах этих версий почти одна и та же идея – и это вдохновенное воспевание героической борьбы против иноземных захватчиков тюркоязычных народов, проживавших на территории Мавереннахра и Золотой Орды XIV-XV веках ради построения единого тюркского государства – ради свободной и независимой Родины.

Можно указать варианты каракалпакских и ногайских версий дастана в качестве классического образца этих вариантов, близких к архетипу, признанных глубиной исторических событий и высотой художественного уровня. Эти версии хоть и имеют специфические особенности в ощутимой степени, своей главной идеей и основным сюжетным корнем, характеристика, данная главному герою образу Едиге, точнее, по мотиву его генетического рождения соприкасается в одной точке, дополняет друг-друга. Например, во всех вариантах каракалпакской версии дастана Едиге рождается в качестве сына абстрактных символических легендарных героев - Баба Тукли и Шашлы Азиз пери. Но, в воспитании сына не указывается роль Баба Тукли. В этих вариантах вначале Едиге находит слуга, приводит к Туман хожа. Тогда Туман хожа обрадовался, что у него теперь «родной сын», Тохтамыс берет Едиге на свое воспитание, говоря «нашелся мальчик, он теперь сын хана». В вариантах, каракалпакской версии дастана Едиге растет в качестве сына Туман хожа и Тохтамыс хана. Хан сам назвал мальчика именем Едиге.

В ногайской версии Едиге родится в качестве сына Кутлы кая, явившего сыном святого человека - дервиша Баба Тукли - Шашлы Азиз с псевдонимом Бар-кая. Здесь хоть предок Едиге является растёртым порошком неизвестной большой кости – абстрактно-символический герой (Бар-кая), дается настоящий отец, конкретный-реальный герой (Кутлы-кая). Тем не менее, Едиге в этой версии по линии матери рождается от дочери ведьмы Пери. Но, он питается молоком собаки, а не молоком служанки как в каракалпакской версии дастана. В ногайской версии воспитанием Едиге занимаются не Туман хожа и Тохтамыс как в каракалпакской версии, он воспитывается у коневода, который имеет девять сыновей. Он заменяет имя Едиге, названного его лучшим другом Кутлы-кая на имя Кубугул, чтобы не было ни у кого подозрений. Когда Тохтамыс хан узнает, что у коневода воспитывается сын Кутлы кая, он (коневод) вместо Едиге – Кубагула отдаст одного из

девяти сыновей, Кубагула (Едигея) спасает от смерти...

В этом варианте генеалогическая родословная происхождения Едиге описывается обобщенно:

Дугажи Махмут Керемет,
Сын Керемета Аншыбай,
Сын Аншыбая Бирперие,
Сын Бирперие Баркая,
Я тот, что сын Баркая,
Сын того Кутлы-кая. [1]

Как видно, происхождение (предок) Едиге и мотив его рождения в вариантах ногайско-каракалпакской версии почти одинаковы: генеалогия (родословная) предков в вариантах этих версий берет направление от мифически-фольклорного направления (где имеется сюжет отца Едиге Кутлы-кая) имеет чуть-чуть реалистическую особенность. В каракалпакском варианте элементы этих реалистических особенностей начинаются с рождения Едиге и его становления как личности. В вариантах каракалпакской версии нет никаких сведений о Кутлы-кая. Тем не менее, в одной точке соприкасаются варианты каракалпакской версии с ногайской версией со стороны близости предков Едиге к Баба Токлес (Баба Тукли).

А если подойти к вопросу тождественности выше-названных мотивов с реальными и историческими источниками, то в этих вариантах двух народных жырау можно увидеть, как уделяется особое внимание преданиям и родословной героев дастанов.

Ученый Ш.Валиханов, который вложил много труда собиранию и изданию классических вариантов дастана «Едиге», собрал много интересных фактов и преданий, связанных с родословной и предками Едиге, изучал их во взаимосвязи друг с другом. Судя, по содержанию предания, записанного им из уст народа подчеркивается: «Я когда был жив, убил 40 человек, и после смерти убью 40 человек», из содержания предания становится ясно, что девушка, которая пригубила растёртый порошок кости головы, потом забеременела и родила Баба Тукли [2:266].

В ногайской версии это предание приводится в целях показа святости предка Едиге, его деда Бар-кая (Баба-Тукли).

Эта идея, приведенная в родословной из IV-ой главы хрестоматии Ибрагима Халфина Ш.Валиханова – преобладает идея показа предков Едиге святыми и священными людьми. Это по родословной идет к предкам Едиге к Абубакиру Сыдыку. Баба Туклас (дед Едиге), является потомком Абубакир Сыдыка. От Баба Туклас рождается Термеуил, от него Кызыша, от Кызыша Ислам-кия, от Ислам кия Кадир-кия, от него Кутлы-кеба, от Кутлы-кеба рождается Едиге [2:228-229].